

УДК 355.48 (477.62-2) «1920-1921»(045)

В.М.Романцов

ЗАВЕРШАЛЬНИЙ ПЕРІОД ГРОМАДЯНСЬКОЇ ВІЙНИ НА ТЕРЕНАХ МАРІУПОЛЬСЬКОГО ПОВІТУ

У статті висвітлюються малодосліджені проблеми щодо подій завершального періоду Громадянської війни на теренах Маріупольського повіту. На основі використання документальних джерел, матеріалів з маріупольських періодичних видань аналізуються питання щодо діяльності більшовицької влади в Маріупольському повіті, військових дій махновських повстанських загонів та збройних сил врангелівців. Розглянуто причини та умови утвердження більшовицької влади в Північному Приазов'ї.

Ключові слова: Громадянська війна, Маріупольський повіт, повстанські загани, махновці, більшовицька влада, врангелівці.

В умовах розв'язаної проти України війни 2014 р. значний науковий інтерес становить вивчення історії Громадянської війни в Україні 1917 – 1921 рр. З часу тих подій скоро мине століття, але вони залишаються малодослідженими. Відсутній науковий аналіз подій Громадянської війни в Північному Приазов'ї, на території колишнього Маріупольського повіту. Існуючі краєзнавчі нариси не дають належного висвітлення цієї теми, вони фрагментарні, дещо односторонні, хоча містять певний фактичний матеріал. Такий стан речей обумовлює необхідність вивчення історії Громадянської війни в Україні загалом та її подій на території Маріупольського повіту. В цьому контексті науковий інтерес становить завершальний період Громадянської війни, хронологічно обмежений 1920 – 1921 рр. Дослідження цього питання є метою пропонованої статті.

Наприкінці грудня 1919 р. – на початку січня 1920 р. внаслідок поразки Збройних сил Півдня Росії (денікінців) Північне Приазов'я було зайняте військами Південного фронту Червоної армії. Вже в грудні 1919 р. станиця Новомиколаївська (з 1923 р. – Будьонівка, а нині – м. Новоазовськ) була захоплена частинами Першої кінної армії [11, с. 630]. 4 січня більшовицькі війська вступили до Маріуполя [2, с. 151].

Але подальші події показали, що Громадянська війна на теренах Приазов'я, як і в Україні загалом, ще не завершилася. Продовжувалося військове протистояння щодо утвердження державної приналежності українських земель та суспільного устрою в них. Протягом 1920 – 1921 рр. у військових діях на території Маріупольського повіту так чи інакше брали участь частини Червоної армії, Революційної повстанської армії України (махновців) та Російської армії генерала П.Врангеля. Ці військові формування репрезентували різні суспільні та політичні сили на теренах України та в Росії і прагнули встановити їх владу на українських землях загалом та в Північному Приазов'ї зокрема.

Більшовицька влада, яка відзначалася організацією та дисципліною компартійних структур, спираючись на чисельні військові сили Червоної армії, на підтримку пролетарських мас в Маріуполі та сільських бідняків у повіті, які перебували в полоні потужної більшовицької пропаганди, посідала у Приазовському краї домінуючі позиції і одразу розгорнула активну діяльність, спрямовану на зміцнення своїх позицій. Вся повнота влади в місті та в повіті належала більшовицькому військово-революційному

комітету (головою ревкому був Ганзинг) [9]. Маріупольський ревком для зміцнення більшовицької влади здійснював серію надзвичайних заходів.

Економічна політика нової влади в Маріуполі цілком відповідала ідеологічним засадам більшовиків, які були орієнтовані на ліквідацію приватної власності. Перш за все це стосувалося фінансової сфери. Фінансовий відділ ревкому поставив сувору вимогу, щоб усі колишні службовці Російсько-Азовського банку до 26 січня 1920 р. здали ключі від банківських сейфів, а власники сейфів зобов'язані були їх відкрити. У разі їх неявки сейфи погрожували відкрити примусово [9].

Особливу увагу Маріупольський ревком приділив продовольчому питанню. Оскільки населення повіту та війська відчували суттєві продовольчі проблеми, наказом продовольчого відділу, який підписали голова ревкому Ганзинг та начальник продовольчого відділу Байков, суворо заборонялися будь-які заготовки продуктів харчування без дозволу цього відділу. Порушникам цього наказу погрожували покаранням військово-революційного трибуналу [9].

Юридичний відділ ревкому, прагнучи поставити під свій контроль судові установи міста, вимагав, щоб протягом 2-х днів у відділі зареєструвалися всі колишні присяжні повірені, мирові судді, судові пристави, всі службовці колишніх судових установ. За ухилення від реєстрації загрожував суд військово-революційного трибуналу [8].

На початку 1920 р. військово-політичне становище в Маріуполі та повіті залишалося складним, нестабільним. Конфронтаційними залишалися суспільні настрої. Перебуваючи при владі після розгрому денікінців, більшовики не почували себе господарями в Україні загалом та в Приазов'ї зокрема.

В суспільних колах Маріуполя та повіту відчувався неспокій. З одного боку, газета «Известия Мариупольского ревкома и паркома» в своєму другому номері стверджувала про наближення розгрому білогвардійців. З іншого боку, та ж газета закликала з 20 – 21 січня енергійно провести тиждень фронту [7]. 22 січня маріупольська газета, повідомляючи про початок тижня фронту, наголошувала, що «Червона Армія ... має право вимагати від тилу максимальних жертв» [9]. В місті поширювалися чутки про активну діяльність денікінських агентів [8].

Маючи підтримку в індустріальному пролетарському Маріуполі, більшовицька влада зустрічала протидію з боку селянських мас, невдоволених її аграрною політикою. Для утвердження більшовицької влади на теренах Маріупольського повіту у січні 1920 р. були створені більшовицькі волосні ревкоми у Великому Янісолі, Старому Керменчику, Платонівці, Покровському, Старогнатівці, Старій Карані, які повинні були зміцнювати позиції більшовиків серед селян [11, с. 195, 207, 227, 257, 805, 814]. Але цього виявилось недостатньо. Голова Маріупольського ревкому 20 січня 1920 р. доповідав, що в селах повіту більшість волревкомів складається з махновців і пропонував змінити їх [1, с. 387].

Активність та масовість махновського руху дуже залежали від політики, яку проводила більшовицька влада щодо українських селян. 5 лютого 1920 р. Всеукраїнський ревком прийняв новий закон про землю, який проголошував зрівняльний розподіл землі між селянськими господарствами замість комун та радгоспів [12, с. 588]. 6 - 8 березня 1920 р. в Маріуполі відбувся перший з'їзд волосних ревкомів повіту. Серед інших питань, які розглядалися на цьому більшовицькому зібранні, особливе місце посідало земельне питання в контексті нового радянського закону про землекористування. Один з делегатів цього з'їзду (якийсь Кривошак), відображаючи ставлення більшовиків до вирішення земельного питання, вимагав будь-що засіяти всю

землю, наголошуючи, що незалежно від того, хто засіватиме її, «урожай ... завжди можна буде забрати» [2, с. 152].

У березні 1920 р. на IV конференції КП(б)У в Харкові за доповіддю Х.Раковського була прийнята резолюція, яка оголошувала війну «куркулеві». 24 березня в інструкції наркомзему була дана інструкція з поясненням статусу трудового господарства. Таким вважалось господарство, яке володіло певною визначеною для даного регіону нормою землі. Всі надлишки підлягали конфіскації на користь безземельних та малоземельних селян [12, с. 589]. Через це у Маріупольському повіті грецькі села втратили значну частину своїх земель, оскільки вони підпали під так зване «поселищне розкуркулення». За таких умов навесні 1920 р. приазовські греки активізували підтримку махновського руху. Представники 10 волостей Маріупольщини на повітовому з'їзді ревкомів 10 березня 1920 р. різко виступили проти грабіжницьких дій більшовицьких продкомісій [20, с. 71].

Незважаючи на те, що постановою Всеукрревкому від 9 січня 1920 р. Н.Махно та його прибічники були оголошені поза законом «як дезертири та зрадники» [17, с. 166-167], в Маріупольському повіті відбувалося швидке відновлення повстанського селянського руху махновців. У відповідь на більшовицькі репресії у лютому – березні 1920 р. штаб Револуційної повстанської армії махновців звернувся з відозвою до селян та робітників України. Було відзначено, що успіх у боротьбі проти ворогів революції святкують «непрохані володарі, комуністичні кати, які прийшли сюди на готове і вільними шляхами, які були розчищені вашою кров'ю ...». Було висловлено заклик знищити ворогів революції – «білогвардійців та комісарів» [16, с. 333, 334].

Вже на початку лютого 1920 р., після одужання Н.Махна, повстанці відновили свої дії. За відомостями начальника махновської контррозвідки Л.Голика, на 20 лютого вони нараховували 70 кіннотників з 10 кулеметними тачанками [5, с. 167]. Махновці в цих подіях «ліквідували» членів більшовицьких ревкомів, політпрацівників, бійців продзагонів та тих колишніх соратників, яких підозрювали в зраді [5, с. 167, 168].

24 лютого загін Н.Махна поширив свою діяльність на територію Маріупольського повіту, де так само як і в Олександрівському повіті протягом лютого – квітня 1920 р. відбувалися активні дії махновців. На Маріупольщині повстанці контролювали села Комар, Велику Янисоль, Богатир, Янисоль, Майорське, німецьку колонію Марієнталь. Іноді в цих селах проводилися агітаційні мітинги [6, с. 168, 169].

Для боротьби з повстанцями було створено Маріупольську повітову надзвичайну комісію. Це була одна з небагатьох повітових комісій в Україні, оскільки більшовики здебільшого обмежувалися діяльністю губернських надзвичайних комісій [14, с. 62]. У травні 1920 р. головою Маріупольської повітової надзвичайної комісії був призначений Д.Патрушев [6, с. 271]. В Маріуполі також були створені частини особливого призначення [11, с. 399]. Повітовий комісаріат з військових справ для охорони міста формував караульні роти, проводив серед населення збирання холодної та вогнепальної зброї, реєстрував офіцерів [2, с. 152].

За повідомленнями штабу тилу Південно-Західного фронту, наприкінці травня 1920 р. у Маріупольському повіті, який становив тил 13-ї армії більшовиків, виконання продрозверстки гальмувалося тим, що села були наповнені «мішочниками». Через нестачу військ неможливо поставити загороджувальні загоны на залізничних вузлах. У зв'язку з цим для більш успішного проведення продрозверстки було зроблено запит на присилку до повіту військових формувань чисельністю 500 – 600 бійців [16, с. 355, 356].

На початок травня 1920 р. Револуційна повстанська армія махновців відновила свій склад. В той час чисельність основного махновського загону становила близько 500 кіннотників та 700 піхотинців на тачанках з 50 кулеметами та 8 гарматами. Але

протягом тижня військо повстанців швидко зростало [1, с. 399, 400]. В цей час махновські війська зіткнулися з чисельними силами І Кінної армії, які просувалися на польський фронт землями Катеринославщини і використовувалися більшовицьким командуванням для боротьби з повстанцями. 14 травня 1920 р. у запеклому бою в с. Новоуспенівка махновці потерпіли поразку і втратили 2000 піхотинців, 500 кіннотників та майже все своє озброєння. Після цього бою у Н.Махна залишилося лише 150 кіннотників та 10 кулеметів. За словами В.Білаша, вони втратили «все, що було зібрано протягом 4-х місяців» [1, с. 406].

Проте незважаючи на важкі втрати, штаб повстанців вирішив продовжувати боротьбу. Було прийняте рішення здійснити рейд повітами Катеринославської губернії. Цей перший махновський рейд почався в с. Старий Керменчик. Вже у першому бою в с. Ново-Андріївка поблизу Волновахи махновці здобули перемогу. Там до повстанців приєднався батальйон ВОХР, який нараховував 500 бійців, з 6-ма гарматами [1, с. 400].

За інформацією заступника начальника особливого відділу Південно-Західного фронту Євдокимова щодо становища в Донецькій губернії, наприкінці червня 1920 р. більшовицькі війська вели бої з загонами Н.Махна в районі сіл Комар, Велико-Михайлівки, Олексіївки, Богатиря, Великий Янисоль [16, с. 364-366]. Махновські повстанці змушені були відступити в с. Комар, де вони базувалися і мали значні резерви. 25 червня біля с. Великий Янисоль махновці оточили та полонили 52-й полк 174-ї бригади. В с. Іванівка полонені були відпущені, а 300 їх приєдналися до повстанців [16, с. 365].

29 червня махновське військо на межі Маріупольського повіту було оточене значними більшовицькими силами за підтримки двох бронепоездів, артилерії та піхоти. В Маріупольському повіті наступ більшовицьких військ вівся з боку сіл Іванівки, Богатиря, німецької колонії Марієнталь [16, с. 381]. В ході запеклого бою махновці знищили І ударний батальйон Харківської внутрішньої охорони червоних військ (близько 200 бійців) та полонили два батальйони (близько 500 бійців) [16, с. 381, 382].

Більшовицька влада Маріупольського повіту була стурбована активними діями махновців. На повітовому надзвичайному з'їзді рад у зв'язку з цим було заслухано доповідь «про боротьбу з бандитизмом» і прийнято резолюцію з цього питання. Повстанців звинуватили в тому, що вони забрали продовольчі запаси, зібрані більшовицькою владою, вбивали радянських працівників, порушували телефонний та телеграфний зв'язок, залізничне сполучення. На думку більшовиків, махновці своїми діями сприяли «білогвардійцям та польським панам» [1, с. 407, 408].

1,2 липня махновці перебували в с. Комар, а звідти вирушили на Велико-Михайлівку [16, с. 382]. У цей час Н.Махно постійно перебував у русі то в Маріупольському, то в Олександрівському повітах. З 7 по 11 липня повстанці знаходилися у Врем'євці та Великому Янисолі. Тут Н.Махно провів вибори Ради. 9 липня «батько» зустрівся з посланцем Врангеля, який передав листа від генерала з пропозицією про спільні дії проти червоних. Але на засіданні командного складу повстанців було вирішено розстріляти представника Врангеля, а його лист опублікувати з коментарями махновців щодо неприйнятності такого союзу [16, с. 383]. Після цього повстанські загони вирушили в рейд за межі Маріупольського повіту, з боями просуваючись на північ, в напрямку Харківської губернії, а потім на Полтавщину [16, с. 383 – 388].

Навесні 1920 р. більшовики проводили значну підготовку для відсічі врангелівцям. 13 березня для боротьби з їхнім флотом було відновлено Азовську морську флотилію, яка базувався в Маріуполі та Таганрозі [4, с. 86; 18, с. 45]. В Маріуполі в готелі «Континенталь» знаходився штаб начальника морських сил

(НАМОРСИ) С.Маркелова. На початку свого існування флотилія складалася з криголама, який перейменували на канонерський човен «Знамя Соціалізма», двох буксирів, плавучої батареї, двох землевозних шаланд та парової шхуни [2, с. 153]. Наприкінці травня наказом Реввійськради республіки Південно-Західному фронту було передано Азово-Донську флотилію з неозброєними кораблями та об'єднали її з Азовською військовою флотилією. Начальником об'єднаної Червоної Азовської флотилії був призначений Є.Гернет [10, с. 116]. Спочатку вона не вступала в протистояння з ворогом і займалася переважно розвідкою. На середину літа 1920 р. флотилія поповнилася дивізіоном винищувачів, і це дозволило їй активізувати свою військову діяльність [2, с. 153]. Вранці 2 травня Маріуполь протягом понад двох годин обстрілювали з моря три ворожі судна [4, с. 86]. У відповідь на це флотилія провела на Азовському морі ряд успішних бойових операцій проти білогвардійського флоту.

Більшовицьке керівництво надавало великого значення регіону Північного Приазов'я. У квітні 1920 р. до Маріуполя приїхав брат В.Леніна Д.Ульянов, який провів нараду за участю місцевих партійних та радянських працівників з питань допомоги Червоній армії. 16 липня 1920 р. місто відвідав командувач Південно-Західного фронту О.Єгоров разом з делегацією, яка супроводжувала його. Серед її членів були командувач Морських сил Республіки О.Немітц, а також член Реввійськради Південно-Західного фронту Й.Сталін. У біографічній хроніці, поміщеній в Зібранні творів Й.Сталіна, зазначалося, що той відвідав Маріуполь для ознайомлення «зі станом Азовського флоту» [19, с. 474].

Такі заходи були обумовлені загрозою, яка виникла після того, як 9 липня за 40 верст на схід від Маріуполя в районі Кривої коси висадився десант полковника Назарова чисельністю 500 бійців. На ліквідації білогвардійського десанту були задіяні Перша дивізія кавкорпусу, вся Азовська флотилія, чонівці, загони озброєних робітників [2, с. 154].

6 липня Маріупольський комітет оголосив мобілізацію комуністів та комсомольців на польський фронт, а 4 серпня – загальну мобілізацію комуністів на врангелівський фронт [6, с. 399]. Кілька разів протягом року в Маріуполі проводився тиждень допомоги фронту, під час якого збирали пожертви для Червоної армії, а також виявляли дезертирів, кількість яких була великою [2, с. 152]. На фронті з врангелівцями воював 413-й Маріупольський Український радянський полк, яким командував К.Апатов. У бою 27 липня 1920 р. загинув командир цього полку [3, с. 43].

Важливе місце в планах радянського командування посідала Волноваха. У другій половині червня 1920 р. сюди з Північного Кавказу передислокувався кінний корпус Д.Жлоби [11, с. 227], який на початку липня був розбитий врангелівцями [13, с. 337]. В середині липня у Волновасі відбувалося формування Другої Кінної армії, якою командував О.Городовиков. 14 липня на станції побували командувач Південно-Західного фронту О.Єгоров та член реввійськради фронту Й.Сталін [11, с. 227].

У вересні 1920 р. за рішенням РВР республіки було створено Південний фронт на чолі з М.Фрунзе. У цей час Північне Приазов'я знову стало ареною запеклих боїв. З середини вересня до середини жовтня важкі бої під Маріуполем вела Морська експедиційна дивізія (входила до складу Таганрозької групи військ) під командуванням П.Смирнова, якого потім змінив І.Кожанов [10, с. 197]. Врангелівці захопили Волноваху і розгорнули наступ на Маріуполь. З 28 вересня по 4 жовтня 1920 р. місто перебувало під контролем білогвардійської армії. В цей час Азовська флотилія була перебазована до Таганрогу і поставила мінне загородження, перегородивши білогвардійським кораблям шлях до Таганрозької затоки [10, с. 196].

Але за короткий час більшовицьке командування переформувало і поповнило морську та 2-у Донську дивізію, які понесли великі втрати у попередніх боях за Маріуполь. Після цього перша з них нараховувала 1700 бійців, а друга 6000 багнетів. Їх активними діями 4 жовтня врангелівців вибили з Маріуполя [2, с. 155].

Влітку 1920 р. у прифронтовій смузі опинився Мангуш. Багато селян було мобілізовано до Червоної армії. Внаслідок врангелівського наступу з 27 вересня по 4 жовтня 1920 р. село перебувало в руках білогвардійців [11, с. 666]. Вперті, кровопролитні бої з врангелівцями точилися поблизу Старого Керменчика. З 24 вересня по 24 жовтня 1920 р. через село проходила лінія фронту [11, с. 207]. На кілька днів білогвардійці захоплювали Старогнатівку [11, с. 814].

Протягом жовтня 1920 р. Російська армія П.Врангеля потерпіла поразки, які обумовили її відступ до Криму. Махновці, які наприкінці вересня уклали свій останній союз з більшовицьким командуванням, відіграли важливу роль у розгромі військ П.Врангеля в Криму. Але після цього більшовицько-махновський союз остаточно потерпів крах. 24 листопада 1920 р. командувач Південного фронту М.Фрунзе видав наказ про знищення махновських загонів, яких звинувачено в бандитських діях у тилу Червоної армії [1, с. 488, 489]. Наступним наказом від 26 листопада 1920 р. Н.Махно та його загоны були оголошені ворогами радянської республіки та революції і наказано їх роззброювати, а у випадку протидії – знищувати [1, с. 489, 490]. Колишні союзники стали непримиренними ворогами, і Громадянська війна в Україні продовжилася.

2 грудня 1920 р. начальник тилового району 4-ї армії Грюнштейн запровадив стан облоги в Мелітопольському, Бердянському, Олександрівському та Маріупольському повітах [1, с. 497, 498]. У зв'язку з цим на території міст та сіл цих повітів оголошувалася комендантська година, порушення якої каралося розстрілом. Негайному розстрілу підлягали всі, кого запідозрили в допомозі махновцям. Розстрілом каралося також порушення наказів по тиловому району [1, с. 498].

Незважаючи на це, махновські загоны активно діяли в районі населених пунктів Великий Токмак – Пологи – Кінські Роздори – Маріуполь – Бердянськ. Звідти вони перебазувалися в район Волноваха – Доля – Ново-Михайлівка – Константинівка. Махновці вели маневрену війну, швидко пересуваючись та міняючи місця дислокації. В усьому цьому великому регіоні «розвідники повстанців-махновців були в кожному селі, в кожному хуторі блукали скрізь і повсюдно то під виглядом жебраків, то червоноармійців, які шукають свою частину, або робітників з шахт, які купували на вугілля хліб, дезертирів, які покаялися, навіть колишніх комуністів, ображених жінок, вдів, сиріт, які шукали захисту та правового суду». Завдяки цьому штаб махновців завжди мав точні перевірені відомості про червоноармійські частини [1, с. 499].

3 грудня 1920 р. в с. Комар махновці влаштували засідку і наголову розбили червоноармійську киргизьку бригаду, захопивши кінну батарею, 8 кулеметів з патронами на тачанках, обоз. З частиною полонених жорстоко розправилися [1, с. 500].

5 грудня командування махновських військ, перебуваючи в с. Великий Янисоль, прийняло рішення спрямувати свої війська на Гуляй-Поле, де поповнитися боєприпасами та людьми, підтримати повстанців морально [1, с. 501]. 6 грудня в с. Старий Керменчик засідала рада махновців. Потім відбувся багатолюдний мітинг, під час якого до села прибули залишки махновської кримської групи – 25 тачанок та 250 вершників на чолі з Марченком та Тарановським [1, с. 510]. У цей час саме Маріупольський повіт був головним регіоном базування махновських загонів [1, с. 511].

Спроба більшовицьких військ оточити і знищити головні махновські сили 13 – 14 грудня біля с. Андріївки Бердянського повіту закінчилася провалом. Завдавши великих

втрата червоною, повстанці прорвалися з оточення в напрямку на Кінські Роздори. Після того, як махновці пішли з Старого Керменчика, в середині грудня для боротьби з повстанцями там зосередилося чисельне червоноармійське угруповання – загін Покуса, Заволзька, зведена киргизька, Богучарська бригади.

Через колонію Блюменфельд більшовицькі війська рухалися в напрямку на Федорівку Олександрівського повіту, де розташувалися головні сили Н.Махна. Там відбувся запеклий бій. Махновці знову вирвалися з оточення через єврейську колонію Ново-Златополь на Великий Янисоль, а потім зайняли с. Константинополь та Андріївку. Біля с. Константинополя відбувся 4-годинний бій, після якого повстанці відійшли до с. Константинівки, а далі на Нову Каракубу. 19 грудня махновці захопили штаб 2-ї Петроградської бригади Зводної дивізії, який перепився. Повстанці втратили двох комбригів, начальника штабу та військового інспектора Криму [1, с. 511 – 523].

Після цих подій махновське командування вирішило вивести повстанське військо з Катеринославщини «для пошуку союзників та продовольчої бази». Основні сили махновців пішли з Приазов'я, хоча тут залишилося десятки окремих повстанських загонів. Останній рейд Маріупольським повітом Н.Махно зі своїми загонами здійснив у лютому 1921 р. Особливо активним у цей час він був біля Розівки. Запеклий бій махновців з чекістами відбувся в с. Петропавлівське. Але в цей час махновський рух вже йшов на спад, чисельність повстанців зменшувалася. Військові дії повстанців у Приазовському краї продовжувалися протягом всього 1921 р. [2, с. 156].

Таким чином, військово-політична ситуація в Маріупольському повіті протягом 1920 – 1921 рр. була надзвичайно напруженою. Не дивлячись на формальне утримання влади, більшовики в цей час не почували себе господарями краю. Це обумовлено було активною протидією селянських повстанських загонів, які об'єдналися під прапором Револьюційної повстанської армії махновців. Селянські маси значною мірою підтримували армію Н.Махна. Села північного регіону Маріупольщини фактично становили базу махновського руху. Тут махновці часто зупинялися на відпочинок, отримували поповнення та продовольство, мали своїх інформаторів. Це сприяло успішним діям повстанців і значно ослаблювало більшовицькі війська.

За певних історичних умов перемогу у цьому кривавому протистоянні здобули більшовики, які жорстокими силовими засобами утвердили свою владу в Україні. Можна говорити про те, що це означало завершення подій Громадянської війни в Приазов'ї. Її завершальний період відзначався нестабільною, мінливою військово-політичною обстановкою в Україні загалом та в Маріупольському повіті зокрема. Невдалою виявилася спроба Російської армії під командування генерала П.Врангеля завдати військової поразки Червоній армії.

Політика більшовиків викликала невдоволення серед селян, які страждали від продрозкладки, але тривала війна та великі людські втрати обумовили у 1920 – 1921 рр. пасивність селянських мас. До того ж після розгрому військ П.Врангеля більшовицьке командування зосередило свої переважаючі сили в регіоні проти махновських загонів. Ці обставини обумовили їх поразку. Загалом означена тема потребує подальшого ґрунтовного дослідження з залученням широкого кола нових джерел.

Список використаної літератури

1. Белаш А. Дороги Нестора Махно: исторические повествования / А. Белаш, В. Белаш. – К. : Знання, 1993. – 592 с.
2. Божко Р. П. Мариуполь и его окрестности: взгляд из XXI века / Р. П. Божко, Т. Ю. Були, Н. Н.Гашененко. – Мариуполь : Рената, 2006. – 355 с.

3. Великий Жовтень і громадянська війна на Україні : енциклопедичний довідник / відповід. ред. І. Ф.Курас. – К. : Голов. ред. УРЕ, 1987. – 632 с.
4. Весь Мариуполь. – Мариуполь : РА Витязь, 2003. – 384 с.
5. Дневник начальника махновской контрразведки Л. Голика // Н. И.Махно. Воспоминания, материалы и документы. – К. : РИФ «Дзвін», 1991. – С. 167 – 171.
6. Золотарев В. А. ЧК-ГПУ-НКВД в Донбассе Люди и документы 1919 – 1941 / В. А.Золотарев, В. П..Стьопкин. – Донецк : Апекс, 2010. – 512 с.
7. Известия Мариупольского Ревкома и Паркома. – 1920. – 16 января. – №2.
8. Известия Мариупольского Ревкома и Паркома. – 1920. – 18 января. – №3.
9. Известия Мариупольского Ревкома и Паркома. – 1920. – 22 января. – №5.
10. История гражданской войны в СССР. Т. 5 : Конец иностранной военной интервенции и гражданской войны в СССР. Ликвидация последних очагов контрреволюции (февраль 1920 – октябрь 1922 г.). – М. : Госполитиздат, 1960. – 419 с.
11. Історія міст і сіл УРСР. В 26-ти т. Донецька область. – К. : Головна редакція Української радянської енциклопедії АН УРСР, 1970. – 992 с.
12. Історія українського селянства. Т. 1. – К. : Наукова думка, 2006. – 631 с.
13. Какурин Н. Е. Как сражалась революция. Т. 1. / Н. Е.Какурин. – 2-е изд. – М. : Политиздат, 1990. – 431 с.
14. Маймескулов Л. Н. Всеукраинская чрезвычайная комиссия (1918 – 1922) / Л. Н. Маймескулов, А. И. Рогожин, В. В. Сташис. – 2-е изд., перераб. и доп. – Харьков : Основа, 1990. – 345 с.
15. Мариуполь революционный. 1917 – 1920 год [Электронный ресурс]. – Режим доступа : http://ru.wikipedia.org/wiki/История_Мариуполя_в_советский_период
16. Нестор Махно. Крестьянское движение на Украине 1918 – 1921. Документы и материалы / под ред. В. Данилова, Т. Шанина. – М. : РОССЭН., 2006. – 1000 с.
17. Постановление Всеукраинского ревкома об объявлении вне закона Махно и махновцев // Н. И. Махно. Воспоминания, материалы и документы. – К. : РИФ «Дзвін», 1991. – С. 166 – 167.
18. Руденко Н. М. Азовська військова флотилія / Н. М. Руденко // Енциклопедія історії України. Т. 1. – К. : Наук. думка, 2005. – С. 45.
19. Сталин И. В. Сочинения. Т. 4. Ноябрь 1917 – 1920 / И. В.Сталин. – М. : Госполитиздат, 1947. – 487 с.
20. Якубова Л. Д. Маріупольські греки (етнічна історія). 1778 р. – початок 30-х років ХХ ст. / Л. Д. Якубова. – К. : Інститут історії України НАН України, 1999. – 331 с.
Стаття надійшла до редакції 15.09.2014 р.

V. Romantsov

CLOSING PERIOD OF THE CIVIL WAR ON THE TERRITORY OF MARIUPOL COUNTY

The article highlights the insufficiently investigated problem of the events that took place at the time of the closing period of the civil war on the territory of Mariupol County. On the basis of documentary sources, materials of special origin and Mariupol's periodicals, the author analyzes various issues concerned with the activities carried out by the Bolshevik power as well as by military, rebellious and Wrangel's troops in Mariupol County. The author also dwells on the causes of and the conditions under which the Bolshevik power was established in North Azov.

The closing period of the civil war was marked by unsustainable and sluggish military and political environment in Ukraine in general and in Mariupol County in particular. During the spring and the summer of 1920, the rebellious troops of N. Makhno's

revolutionary army well supported by the local villagers were very active. Mariupol County became a base of their dislocation

The attempt to defeat the Red Army by the Russian army commanded by General Wrangel appeared to be unsuccessful. The Bolshevik policy also caused the villagers to become displeased. The villagers suffered from the surplus appropriation system but the years of war and great casualties predetermined their being very passive in 1920-1921. After P. Wrangel's defeat, the Bolshevik commanders concentrated their outclassing forces in the region against Makhno's troops. Those circumstances predetermined their defeat. Over all, the aforementioned problem requires profound research, a wide range of other sources being involved.

Key words: *civil war, Mariupol County, rebellious troops, Makhno's rebels, Bolshevik power, Wrangel's troops.*

РЕЦЕНЗЕНТИ: *Гедьо А.В., д.і.н, проф.; Молчанов В.Б., к.і.н, ст.наук.співр.*